

PISOWNIA AFRYKAT C I Č W EWANGELIARZU TIP-7
ZE ZBIORU ROSYJSKIEGO PAŃSTWOWEGO ARCHIWUM
AKT DAWNYCH F. 381, NR 7

SPELLING OF THE AFFRICATES OF C AND Č IN THE GOSPEL BOOK
TIP-7 FROM THE COLLECTION OF THE RUSSIAN STATE ARCHIVE
OF OLD RECORDS, F. 381, NO. 7

ZOFIA SZWED

ABSTRACT. The paper touches upon the phenomenon of interchanging consonants *c* and *č* in the text of the full lectionary from the Russian State Archive of Ancient Acts in Moscow. The research aims at establishing orthographical rules which were followed by the writers of the book, as well as at defining the number and categories of mistakes which were made by the writers while breaking the aforementioned rules. The research findings amount to a linguistic confirmation of the northern origins of the Gospel Book Tip-7. Moreover, the results are the basis for assessing the level of the writers' professionalism and for comparing this old text with other manuscripts created in similar locations and times.

Keywords: Gospel Book, full aprakos, Old Russian language, Old Russian orthography

Zofia Szwed, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska,
z-szwed@amu.edu.pl

Uwagi wstępne

Ewangeliarz Nr 7 ze zbioru Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych (РГАДА ф. 381, № 7), opatrzony przez L. P. Żukowską symbolem Tip-7 (Тип-7) [Жуковская 1976: 362], jest zabytkiem mało znanym i słabo zbadanym. Pod skromnym, niepozbawionym błędów¹, opisem zabytku w katalogu cerkiewno-ruskich rękopisów XI–XIII w., przechowywanych

¹ W opisie treści rękopisu popełniono 5 błędów: karta 60b urywa się na czytaniu na poniedziałek 2 tygodnia po Zmartwychwstaniu, a nie na niedzielę, jak podano; karta 84 rozpoczyna się od końcówki czytania na piątek szóstego, a nie piątego tygodnia Nowego Łata; tekst na karcie 158ob urywa się na wersecie 13, a nie 12 I rozdziału Ewangelii wg św. Mateusza; tekst na karcie 162ob urywa się na wersecie 5, a nie 4 III rozdziału Ewangelii wg św. Mateusza; karta 163 rozpoczyna się od tekstu Ewangelii wg św. Łukasza III 8, a nie Mateusza III 9.

w rosyjskich archiwach znajduje się spis zaledwie kilku prac, w których można znaleźć wzmianki o Ewangeliarzu [*Сводный каталог...* 1984: 250]. Dotyczą one m.in. ornamentu, cech typologicznych, czasu i miejsca powstania księgi. Brakuje natomiast opracowań języka, które potwierdziłyby te niewystarczająco uzasadnione dotąd dane.

Poczynione przez badaczy próby określenia czasu i miejsca powstania Ewangeliarza nie przyniosły dotychczas jednoznacznych rezultatów. Ramy chronologiczne obejmują okres od XII do XIII, a nawet XIV w., są zatem stosunkowo szerokie [Воскресенский 1896: 41; Жуковская 1968: 264]. Co do miejsca, z jednej strony doszukiwano się podobieństw między Tip-7, a za-
bytkami z południa, halicko-wołyńskimi, z drugiej zaś – wskazywano na północne pochodzenie księgi ze względu na podpis rachmistrza Iwana Chilowa, który rejestrował wyłącznie rękopisy z Pskowa [Покровский 1916: 51–52; por. *Каталог...* 1988: 95]. Wątpliwości zdają się rozwiewać fakty językowe, takie jak formy z połączeniami жг zamiast жд na miejscu dawnych *zdj, *zgj, *zg, charakterystyczne dla dialektu nowogrodzkiego [Живов 2006: 51], np.: ижгенет 18, рожгине 24, дъжгъ 34об bis, ижгеноут сля 38. Na północne pochodzenie Ewangeliarza Nr 7 wskazuje również, niezbadana do tej pory, pisownia afrykat c, č.

Fonetyczna osobliwość dialektu nowogrodzkiego – nierozróżnianie afrykat c i č – stanowiła niemałą trudność dla lokalnych kopistów rusko-cerkiewnych ksiąg. Jak pisze W. M. Żywow, nowogrodzki pisarz dla poprawnego oddania c, č posługiwał się określonymi regułami ortograficznymi, które można zrekonstruować na podstawie analizy błędów, rozumianych jako naruszenie tych reguł². Podobnie uważa N. Stensland [Стенсланд 1985: 27], mimo to obaj badacze proponują alternatywne modele rekonstrukcji takich reguł, różniące się głównie interpretacją zjawiska braku skutków drugiej palatalizacji w dialekcie nowogrodzkim. Żywow opiera swój model na wynikach badań A. A. Zalizniaka, świadczących o tym, że w dialekcie nowogrodzkim druga palatalizacja nie miała miejsca. Koncepcja ta wzbudza wątpliwości Stenslanda [Живов 2006: 132; Зализняк 1982: 71; Стенсланд 1985: 29]. Rekonstrukcja Żywowa wydaje się jednak przekonywująca. Odwołuje się do niej chociażby G. A. Molkow w najnowszych badaniach nad Ewangeliarzem Milaty [Мольков 2015: 683–742]. Zasadnicze elementy modelu wykorzystano również podczas analizy pisowni afrykat c, č w Tip-7.

Rekonstrukcja reguł ortograficznych zaproponowana przez Żywowa przedstawia się następująco.

² Żywow przestrzega przed nieodpowiednim pojmowaniem błędu, który nie jest odstępstwem od, obcych staroruskiemu pisarzowi, ustaleń gramatyki historyczno-porównawczej, a naruszeniem reguł ortograficznych, utworzonych na potrzeby pisarskie określonego czasu i miejsca [Живов 2006: 131, 142].

Reguła A: jeżeli w wymowie słychać [kʲ], to należy pisać *u*.

Reguła B: jeżeli w wymowie brzmi afrykata, a poprzedzającą literą nie jest *ь* lub *u*, to należy pisać *u*.

Reguła C: jeżeli w wymowie brzmi afrykata, a poprzedzającą literą jest *ь* lub *u*, to *u* należy pisać:

- a) w formie wołacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego;
- b) przed sufiksami rozpoczynającymi się na literę *ь* lub *u*;
- c) w formach czasownikowych i derywatach odczasownikowych;
- d) w przymiotnikach dzierżawczych;

w formach przypadkowych rzeczowników, oprócz wołacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego, należy pisać *u*.

W odniesieniu do ustalonych reguł Żywow wyróżnił trzy klasy, w których zakresie mogły wystąpić błędy:

- I – refleksy etymologicznego *č poza warunkami III palatalizacji (reguła B),
- Ÿ – refleksy etymologicznego *č w warunkach III palatalizacji (reguła C),
- II – refleksy II palatalizacji (reguła A),
- III – refleksy III palatalizacji (reguła C) [Живов 1984: 267–269].

Analiza pisowni afrykat w Tip-7

W niniejszym artykule przeprowadzono szczegółową analizę błędów popełnionych w pisowni afrykat *c*, *č* na kartach Ewangeliarza Tip-7. Celem badania jest wskazanie reguł ortograficznych, którymi kierowali się pisarze księgi, a także odnotowanie ilości i kategorii błędów, jakich się dopuścili, naruszając te reguły. Na podstawie wniosków będzie możliwe określenie stopnia profesjonalizmu kopistów, porównanie zabytku do innych rękopisów nowogrodzkich powstałych w podobnym okresie, a także potwierdzenie północnego pochodzenia Tip-7.

W Ewangeliarzu Tip-7 afrykata *c* pojawia się 1467 razy, a afrykata *č* – 2946 razy, co daje sumę 4413. Na tę liczbę użyć przypadają 224 przypadki zamiany afrykat, przy czym *c* stoi na miejscu *č* 128 razy, zaś odwrotna sytuacja powtarza się 96 razy. Niżej zostaną omówione poszczególne kategorie błędów.

1. Błędy wynikające z naruszenia reguły A – klasa II

Zastosowanie reguły A wymagało od pisarza konfrontacji formy rusko-cerkiewnej z wymową – aby napisać prawidłowo np. formę **ВЛАДЫЦѢ** (C. I. poj.) pisarz musiał utożsamić ją z wymową [vladyk'e] [Живов 2006: 113]. Taka procedura mogła przysparzać pewnych trudności, o czym świadczą 34 przypadki występowania afrykaty *č* w warunkach II palatalizacji. Większość błędów wbrew regule A dotyczy konkretnych form gramatycz-

nych, w których regularnie zachodziło przejście *k* w *c* przed samogłoskami *ě* oraz *i* pochodzenia dyftongicznego:

a) M. I. mn. rzeczowników r. m., np.: члвѣчи 17ob, 32, 47ob, 55ob, оученичи 82ob, неправьдъничи 96ob, прѣчи 121ob, книжничи 123;

b) M. I. mn. przymiotnika r. m., np.: крѣтъчии 29;

c) Ms. I. mn. rzeczowników r. m. i n., np: цлѣчехъ 58ob, члѣчихъ 159, облачехъ 97ob, 104ob, 133ob;

d) Ms. I. poj. rzeczowników r. m., np.: подълъче 42ob, члѣче 108ob, члѣчѣ 109;

e) 2 os. I. mn. rozk., np.: пчет сѧ 31, не пчете сѧ 35ob, не пчетъ сѧ 97, рѣ(ч)тъ 34;

f) 2 os. I. poj. rozk., np.: рчѣ 96, рьчи 153ob, прорчи 108.

Afrykata *č* zastąpiła afrykatę *c* również w wyrazach zapożyczonych [por. Селищев 1951: 204], w których miała miejsce wymiana *k* na *c* przed samogłoską przednią: чатоу 60 (rzecz. r. ż., B. poj.), очьтъ 146, 149 (rzecz. r. m., B. poj.), очта 146ob (rzecz. r. m., D. poj.), очтно 144ob (przym. r. n., B. poj.). Dźwięk *k* przed dyftongiem miały także obcojęzyczne odpowiedniki wyrazów: чѣлованиѣ 166 (rzecz. r. n., M. I. poj.), чѣлованиѣ 122 (rzecz. r. n., B. I. poj.), чѣловаша 87ob (aor. 3 os. I. mn.) – por. st.-rus. цѣловати ≤ *cělъ, st.-prus. kailüstiskan [Фасмер 1987, IV]; мѣногочѣньнѣ 42 (przym. r. m., B. I. poj.), мѣногочѣньна 98 (przym. r. m., D. I. poj.) – por. st.-rus. цѣна, lit. kaina [Фасмер 1987, IV].

2. Błędy wynikające z naruszenia reguły B – klasa I

Błędy tej kategorii występują w Ewangeliarzu Tip-7 znacznie częściej niż błędy kategorii omówionej wyżej. Przypadki pisowni *c* poza warunkami III palatalizacji odnotowano aż 75 razy, chociaż naruszenie reguły dotyczy kilku wymienionych niżej leksemów:

отроча (rzecz. r. n.): отроча 90, 160ob, 170 bis (M. I. poj.), отроча 88, 159ob, 161, 161ob, 162 (B. I. poj.), отрочате 161 (B. I. poj.), отрочате 159 (Ms. I. poj.), отрочате 160ob (Ms. I. poj.), отрочатъ 88 (B. I. mn.);

отрочишь (rzecz. r. m.): отрочишемъ 80 (C. I. mn.);

притъча (rzecz. r. ż.): притъци 120ob (D. I. poj.), притъци 55, 61ob (C. I. poj.), притъцю 39ob, 42, 93ob, 99 (B. I. poj.), притъци 68ob (Ms. I. poj.), притъцами 59 (N. I. mn.), притъцахъ 26, 39ob (Ms. I. mn.);

очистити (czas.): оцѣстити 35, 77, 112 (bezokol.), оцѣсти сѧ 35, 77 (2 os. I. poj., rozk.), оцисти сѧ 35 (3 os. I. poj., aor.);

очищати (czas.): очищаютъ сѧ 35ob (3 os. I. mn., ter.), очищайте 33, 157 (2 os. I. mn., rozk.);

очищениѣ (rzecz. r. n.): очищени 77 (Ms. I. poj.);

чловѣчь (przym. r. m.): члѣць 85 (M. I. poj.), цлѣвьчъ 106ob (M. I. poj.), члѣца 78 (D. I. poj.);

чловѣчьскѣи (przym. r. m.): члв(с)цкѣи (!) 78 (M. I. poj.), члвц(с)кѣи 82ob, 131ob (M. I. poj.);
 кѣнигъчѣи (rzecz.): кнѣгъчѣи 53, 57 (M. I. mn.), кнѣгъчѣи 67ob, 85ob, 87ob (D. I. mn.);
 очѣи (rzecz.): оцѣи 16 (B. I. mn.), оцѣи 127ob (M. I. podw.), оцѣи 19ob, 45ob (B. I. podw.);
 обѣчѣи (rzecz.): обѣчѣи 89, 142 (M. I. poj.), обѣчѣю 107ob (C. I. poj.);
 исѣщѣи (czas.): исѣщѣнѣ 8ob (im. bier. przeszł., M. I. poj.), исѣщѣнѣ 147 (im. bier. przeszł., M. I. poj.);
 чадѣи (rzecz.): чадѣи 34 (B. I. poj.), чадѣи 123ob (B. I. mn.);
 чаѣти (czas.): чаѣмѣ 79ob (1 os. I. mn., ter.), чаѣющѣ 11ob (im. czyn. ter. M. I. mn.).

Naruszenie reguły B można zauważyć również w wyrazach: вѣщѣнѣмѣ 9ob, паѣце 26ob, льгѣчѣи 36ob, црѣвѣ 38ob, чловѣцѣ 78, обаѣце 85ob, ѡлуѣцѣтъ 105, меѣца 107, наѣцаша 108ob, рѣцѣ 112ob, сѣа кѣюцѣтъ 132, цѣниѣти 168ob, далѣцѣ 175ob. Wątpliwości budzi trzykrotnie użyta forma издалѣца 69, 110, 150ob, w której zamiana *e* na *ь* (prawidłowo издалѣчѣ) utrudnia interpretację pisowni afrykaty.

Badając pisownię afrykat *c*, *č* w Ewangeliarzu Milaty, G. A. Molokow wyróżnia dwa czynniki, które miały wpływ na pojawienie się błędów w klasie I. Naruszenie reguły B, jak twierdzi, miało miejsce w formach zawierających więcej niż jedną afrykatę oraz w formach, w których na skutek błędu powstawało połączenie *оц*, zapewne pod wpływem bardzo częstej formy оцѣ [Мольков 2015: 711]. W materiale Tip-7 więcej niż jedna afrykata występuje tylko w formie rzeczownika чловѣкѣ — чловѣцѣ i w kilku formach przymiotnikowych, np.: члѣцѣ, члвц(с)кѣи, tak więc ten czynnik nie wydaje się mieć dużego znaczenia. Jeżeli chodzi o drugi czynnik — połączenie *оц*, to pojawia się ono w stosunkowo licznych słowach, charakteryzujących się dość częstym użyciem. Mowa o formach wyrazów: отрѣча, отрѣчищѣ, очѣститѣи, очѣщѣти, очѣщѣнѣ, очѣи. Należy przyznać, iż czynnik mógł wywierać istotny wpływ na zamianę afrykaty.

Jak widać, pisarze Ewangeliarza Tip-7 nie zdołali opanować prostych reguł A i B w stopniu doskonałym, o czym świadczą liczne odstępstwa od zrekonstruowanych zasad ortograficznych. Łączna suma błędów w klasach I i II wynosi 109 i, zgodnie z założeniami Żywowa, nie przekracza liczby przypadków naruszenia bardziej złożonej reguły C [Живов 1984: 268]. Niżej zostanie przeprowadzona analiza 115 błędów popełnionych w Ewangeliarzu Tip-7 wbrew regule C. Dwie klasy wyróżnione w jej obrębie — klasa I' i klasa III — będą omówione oddzielnie.

3. Błędy wynikające z naruszenia reguły C — klasa I'

Nieprawidłowości dotyczące pisowni afrykat w danej klasie polegają na użyciu *c* zamiast etymologicznego **č* w warunkach III palatalizacji. Taką

zamianę zarejestrowano 53 razy. W dużej mierze błędy dotyczą stałej grupy często powtarzanych leksemów. Nieprawidłowy wybór afrykаты odnotowano w formie wołacza l. poj. rzeczowników r. m.: *наставьнице* 76 i *оце* 99, 99ob. Kilkanaście pomyłek popełniono w pisowni przed sufiksami rozpoczynającymi się na literę *ь* lub *и* – przede wszystkim w formach wyrazu *жьрьцьскъ* (przym. r. m.): *жьрьцьска* 102ob (D. l. poj.), *жьрьцьскы* 103ob bis (M. l. mn.), *жьрьцьскъ* 87, 103, 109ob (D. l. mn.), *жьрьцьскамъ* 108, 108ob (C. l. mn.), *жьрьцьскыи* 102ob bis (M. l. poj.), *жьрьцьскыиа* 102ob, 103, 108ob bis (M. l. mn.), a także w wyrazach: *оцѣство* 42ob, 43, 63 (rzecz. r. n., B. l. poj.), *лазлицыныи* (!) 76ob (przym., N. l. mn.) Afrykatę zapisano błędnie w licznych formach i derywatach czasownika *коницати*: *сконицати сѧ* 22 (bezokol.), *коницають сѧ* 106ob (3 os. l. poj., ter.), *съконицають сѧ* 107 i *сконицають сѧ* 130 (3 os. l. poj., ter.), *сконицаваху* 81ob (3 os. l. mn., imperf.), *сконица* 34ob, 42ob, 79ob, 126ob (3 os. l. poj., aor.), *сконицашиа* 160 (3 os. l. mn., aor.), *еси не доконицалъ* 90 (2 os. l. poj., perf.), *не има(т) исконицати* 34 (3 os. l. poj., przysz.), *коницавшемъ сѧ* 74ob (im. czyn. przesz., C. l. mn.) *сконицавъ* 75 (im. czyn. przesz., M. l. poj.), *коницание* 42, 66ob (rzecz. r. n., M. l. poj.), *сконицанинию* (!) 151ob (rzecz. r. n., C. l. poj.), *сконицание* 42 (rzecz. r. n., B. l. poj.), *коницоу* 130 i *коницоу* 133 (rzecz. r. ż., B. l. poj.) G.A. Molkow tłumaczy błędną pisownię afrykаты w wyrazach z rdzeniem – *-кониц-* standaryzacją pisowni. Afrykata *с* mogła utrwalić się w świadomości pisarza jako częściej występująca [Мольков 2015: 710-711]. Naruszenie reguły C ma miejsce również w czterech innych, pojedynczych formach czasownikowych: *въскрица* 50ob (3 os. l. poj., aor.), *велицають сѧ* 63ob (3 os. l. mn., ter.), *отѣжцають* 104ob (3 os. l. mn., ter.), *принице* 175 (3 os. l. poj., aor.).

Jeżeli chodzi o pisownię afrykat w przymiotnikach dzierżawczych, zamianę *č* na *с* odnotowano 8 razy w takich wyrazach, jak: *оци* 1ob (Ms. l. poj., r. n.), *оцоу* 51 (B. l. poj., r. ż.), *овыци* 11 (Ms. l. poj., r. ż.), *овыции* 17ob (B. l. poj., r. m.), *скоудьланици* 143 (Ms. l. poj., r. n.), *скюдельница* 148 (B. l. poj., r. n.), *правдъданицю* 45 (B. l. poj., r. ż.), *въдовица* 122ob (B. l. mn., r. m.). Można przypuszczać, iż błędy w przymiotnikach utworzonych od rzeczowników *отыць*, *овыца* i *въдовица* powstały właśnie pod wpływem form substancjalnych. Rzeczowniki motywujące pozostałe przymiotniki mają z kolei w odmianie formy z refleksami II palatalizacji, co również mogło wywrzeć pewien wpływ na naruszenie reguły ortograficznej.

4. Błędy wynikające z naruszenia reguły C – klasa III

Złamanie reguły C w zakresie klasy III sprowadza się do pisowni afrykаты *č* zamiast *с*, będącej refleksem palatalizacji III. Takie zjawisko ma miejsce w Ewangeliarzu Tip-7 62 razy, przy czym należy tutaj rozgraniczyć dwa typy pomyłek: 1) zamiana afrykаты w formach czasowników na *-ати* i 2) błędny wybór afrykаты w formach przypadkowych rzeczowników.

W czasownikach na *-ati* zachodziła palatalizacja III, dlatego reguła „*pisz c* w formach czasownikowych i derywatach odczasownikowych”, dotycząca innych czasowników, w tym przypadku nie mogła być zastosowana. Być może błędy w omawianej klasie powstały właśnie pod wpływem pisowni *č* w formach czasowników innych niż na *-ati*. W Ewangeliarzu Tip-7 zarejestrowano 30 nieprawidłowości tego typu, przy czym wszystkie dotyczą zleksykalizowanej pisowni jednego czasownika – **нарицати: наричаютъ** 67, 72, 95 (3 os. I. poj., ter.), **наричают сѧ** 33, 43, 149 (3 os. I. poj., ter.), **наричаютѣ** 122 (2 os. I. mn., ter.), **наричаютъ(с)** 129ob (3 os. I. mn., ter.), **не наричаютѣ сѧ** 63ob bis, 122 (2 os. I. mn., rozk.), **наричахууть** 169ob (3 os. I. mn., imperf.), **наричаемъи** 6, 19, 91, 103ob, 128ob, 130ob i **наричаемъи** 115ob, 128ob (im. bier. ter., M. I. poj.), **наричаемоумоу** 143ob (im. bier. ter., C. I. poj.), **наричаемъи** 15, **наричаемъи** 20ob, 80ob i **наричаемаго** 143ob (im. bier. ter., B. I. poj.), **наричаемоѣ** 149, 154ob (im. bier. ter., B. I. poj.), **наричаемъмъ** 142ob, 154ob (im. bier. ter., Ms. I. poj.), **наричаемъи** 166ob (im. bier. ter., C. I. poj.).

Pozostałe błędy w klasie III dotyczą 32 form przypadkowych rzeczowników (oprócz wołacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego), w których zamiast afrykaty *c* zapisano afrykatę *č*. Największą liczbę błędów odnotowano w formach wyrazu **лицемърь: лицемъри** 52ob bis, 53ob, 60, 122ob bis (M. I. mn.), **лицемъриа** 53ob (D. I. poj.), **лицемъры** 55 (N. I. mn.), **лицемърие** 71 (B. I. poj.). Po kilka nieprawidłowych form zarejestrowano w rzeczownikach **овьца, старьць, отьць** i **лице: овьча** 27, 125ob bis (B. I. mn.), **овьчамъ** 33 (C. I. mn.), **овьчахъ** 152ob (Ms. I. mn.), **старчи** 103 (N. I. mn.), **старчемъ** 108, 143, 148 (C. I. mn.), **оѣа** 113ob (B. I. poj.), **оѣь** 127 (M. I. poj.), **лице** 117 (M. I. poj.), **лице** 121 (B. I. poj.). Naruszenie reguły C w klasie III nastąpiło również w dość licznych pojedynczych przypadkach: **бѣчьтьчъ** 20 (M. I. poj.), **срѧчича** 79 (B. I. poj.), **слѣпъчъ** 79 (M. I. poj.), **водовичамъ** 98ob (C. I. mn.), **златичю** 121 (B. I. poj.), **пришьчѧ** 122ob (B. I. poj.), **чѧдьчѧ** 134 (M. I. mn.), **десничю** 149 (B. I. poj.), **плащаничею** 150ob (N. I. poj.), **дѣщичю** 169ob (B. I. poj.).

Wyniki analizy przypadków naruszenia reguł A, B i C w Ewangeliarzu Tip-7 przedstawiono w poniższej tabeli 1.

Tabela 1

Liczba przypadków naruszenia reguł A, B i C w Ewangeliarzu Tip-7

	Reguła A klasa II	Reguła B klasa I	Reguła C klasa I'	Reguła C klasa III	Razem
Liczba afrykat zapisanych nieprawidłowo	34	75	53	62	224
Odszetek afrykat zapisanych nieprawidłowo	15%	33%	24%	28%	100%

Jak widać, badany rękopis odzwierciedla całe spektrum błędów popełnianych przez nowogrodzkich kopistów w związku z nierozróżnianiem przez nich afrykat *c* – *č*. Z badań wynika, iż pisarzom Tip-7 najmniejszych trudności przysporzyło przestrzeganie reguły A, najczęściej zaś łamano regułę B, jednak tutaj na ogólny współczynnik błędu miało wpływ częste występowanie w tekście poszczególnych leksemów (zwłaszcza: *отроча* i *притъча*). Jeżeliby odrzucić wszystkie błędne formy i derywaty czasownika *нарицати* oraz kilku innych, często powtarzających się leksemów (np.: *коньчати*, *жърчьскъ*, *лицемѣръ*), zmniejszyłaby się również liczba przypadków naruszenia reguły C. Niemniej jednak, zgodnie z tendencją ujawnioną przez Żywowa w toku badań nad innymi rękopisami nowogrodzkimi [Живов 1984: 268], suma błędów w zakresie klas I' i III, odnoszących się do złożonej reguły C (115 błędów), przewyższa, choć w badanym Ewangeliarzu nieznacznie, sumę przypadków naruszenia prostych reguł A i B (109 błędów). Na podstawie ilości odnotowanych błędów oraz analizy proporcji pomiędzy ich poszczególnymi kategoriami można wyciągnąć pewne wnioski co do stopnia profesjonalizmu pisarzy Ewangeliarza Tip-7.

W rozpatrywanym aprakosie odnotowano łącznie 224 przypadki nieprawidłowego wyboru afrykaty, co stanowi 5% ogólnej liczby 4413 użyć *c* i *č* w całym rękopisie. Taki współczynnik błędu świadczy o raczej słabych umiejętnościach pisarskich kopistów Tip-7. Co prawda w analizowanym przez Żywowa, „najbardziej cokającym” zabytku – *Стихирап* 1157 – współczynnik wyniósł aż 19%, jednak w większości zbadanych przez niego tekstów nie przekraczał 2% (por. *Стихирап* poł. XII w. – 2%, *Октябрьская минея* – 1,53%, *Ноябрьская минея*, pierwszy pisarz – 1,69%, *Декабрьская минея* – 1,15%) [Живов 2006: 98, 101-102, 115, 118, 121]. Takie księgi Żywow ocenia jako napisane „весьма грамотно” [Живов 2006: 98]. W Ewangeliarzu Milaty, do którego Tip-7 jest zbliżony pod względem pewnych cech typologicznych, udział niepoprawnych form jest również niewielki – 2,66% [Мольков 2015: 709].

O niskim stopniu profesjonalizmu pisarzy Tip-7 świadczy nie tylko ogólny odsetek nieprawidłowych form, ale również proporcje między poszczególnymi kategoriami błędów. Im bardziej kompetentny pisarz, tym mniej przypadków naruszenia prostych reguł A i B oraz większa swoboda w stosowaniu złożonej reguły C [Живов 1984: 268]. W Ewangeliarzu Tip-7 ilość błędów w klasie I i II jest bardzo duża, niemal dorównuje ilości błędów w klasach I' i III, co wskazuje na trudności pisarzy w opanowaniu nawet elementarnych zasad ortograficznych.

Jeżeli chodzi o różnice poziomów warsztatu pisarskiego między kopistami Tip-7, to jego ocena nie jest łatwa. Liczba pisarzy i miejsca zmiany „ręki” nie zostały do tej pory określone, zapewne z powodu małych różnic w charakterze pisma poszczególnych pisarzy i częstej zmiany kopisty. Karta

archiwalna dołączona do oryginału księgi zawiera następującą wzmiankę odnośnie liczby kopistów: „Устав в два столбца нескольких (?) почерков” [*Евангелие апракос полный*], tak więc istnieje jedynie przypuszczenie, iż nad tekstem rękopisu pracowały dwie lub kilka osób, nie ma natomiast konkretnych badań, które by to potwierdzały³. Jeżeli poziom kunsztu pisarskiego kopistów byłby w znacznym stopniu zróżnicowany, to na podstawie charakterystyki błędów wynikających m. in. ze stopnia znajomości reguł określających pisownię afrykat można byłoby podjąć próbę wyznaczenia granic każdej „ręki”. Tymczasem błędy wbrew regułom A, B i C występują w całym zabytku i są rozmieszczone równomiernie. Można zatem stwierdzić jedynie, iż pisarze Ewangeliarza Tip-7 opanowali reguły ortograficzne umożliwiające poprawną pisownię afrykat c – č w podobnym stopniu. W porównaniu z umiejętnością posługiwania się tymi samymi regułami przez pisarzy innych zabytków rusko-cerkiewnych poziom znajomości zasad jest niższy.

Wnioski

Współczynnik błędu w pisowni afrykat na kartach Ewangeliarza Tip-7 okazał się nieco wyższy niż w innych, podobnych tekstach, odzwierciedlających cechy gwar północnych. Niemniej znaczna przewaga i współwystępowanie form z poprawnie użytymi c, č świadczą o tym, że kopiści znali i stosowali reguły A, B i C. Błędy wynikające z ich nieprzestrzegania, jak pokazała analiza materiału, były popełniane w całym tekście równomiernie, co wskazuje na podobny stopień umiejętności pisarskich kopistów. Przeprowadzona analiza językowa potwierdza wysuwane do tej pory jedynie na podstawie faktów pozajęzykowych przypuszczenie, iż Ewangeliarz aprakos pełny Tip-7 jest zabytkiem rusko-cerkiewnym sporządzonym na północy lub przez kopistów, którym bliski był dialekt nowogrodzki.

Bibliografia

- В о с к р е с е н с к и й Г., *Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI–XVI вв.*, [w:] źródło elektroniczne: <http://books.e-heritage.ru/book/10071568> (30.03.2017).
Евангелие апракос полный. РГАДА ф. 381, № 7, [w:] źródło elektroniczne: http://rgada.info/kueh/index2.php?str=381_1_7&name=%D0%95%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3

³ Na podstawie wybranego szczegółu paleograficznego – kropki na poprzecznych kreskach w literach ѡ, ѣ, и można przypuszczać, iż Ewangeliarz miał jednego głównego pisarza, który prawie nigdy nie stosował takiej kropki i jednego lub więcej pisarzy, którzy stosowali ją często. Karty, na których odnotowano litery z kropkami to: 25ob, 39, 40, 72–110ob, 131ob–175. Są to wstępne obserwacje, które wymagają uzupełnienia i pogłębienia.

- 3%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B5%20%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%81%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D1%8B%D0%B9 (17.08.2017).
- Ж и в о в В. М. 1984. *Правила и произношение в русском церковнославянском правописании XI–XIII века*, „Russian Linguistics”, Vol. 8, с. 251–293.
- Ж и в о в В. М. 2006. *Восточно-славянское правописание XI–XIII века*, Москва: Языки славянской культуры.
- Ж у к о в с к а я Л. П. 1968. *Типология рукописей древнерусского полного атракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их*, [w:] *Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология*. Ред. В. В. Виноградов, Москва: Наука, с. 199–332.
- Ж у к о в с к а я Л. П. 1976. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, Москва: Наука.
- З а л и з н я к А. А. 1982. *К исторической фонетике древненовгородского диалекта*, „Сер.: Балто-славянские исследования”, Москва: Наука, с. 61–80.
- Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР*. 1988, ч. I, Москва.
- М о л ь к о в Г. А. 2015. *Язык и письмо Милятина Евангелия*, „Acta Linguistica Petropolitana”. Труды Института лингвистических исследований. Ред. Н. Н. Казанский, т. XI, ч. 3, Санкт-Петербург: Институт лингвистических исследований РАН.
- П о к р о в с к и й А. А. *Древнее псковско-новгородское письменное наследие. Обзорение пергаментных рукописей Типографской и Патриаршей библиотек в связи с вопросом о времени образования этих книгохранилищ*, [w:] *źródło elektroniczne*: <http://books.e-heritage.ru/book/10073933> (30.03.2017).
- Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.* 1984. Ред. Л. П. Жуковская, Н. Б. Тихомиров, Н. Б. Шеламанова, Москва: Наука.
- С е л и щ е в А. М. 1951. *Старославянский язык*, ч. I, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.
- С т е н с л а н д Н. 1985. *Почему древненовгородские писцы делали так мало ошибок при написании аффрикат „ц” и „ч”*, „Russian Linguistics”, Vol. 9, с. 27–33.
- Ф а с м е р М. 1987. *Этимологический словарь русского языка*, т. 4, Москва: Прогресс.